УДК 711.588. 025.4 (497.11)

СВЕТИСЛАВ ВУЧЕНОВИЋ

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА СТАРОГ САЈМИШТА БЕОГРАДА

Настао над ушћем Саве у Дунав римски предак Београда – Сингидунум, простирао се десном обалом река не прелазећи на њихове супротне обале. Ток Дунава столећима је представљао непремостиву препреку – *лимес* према варварској Панонији, а Сава је касније чинила границу између два царства, Турске и Аустрије. И у ретка мирна времена супротне обале нису могле бити изграђиване због водоплавног и мочварног земљишта. Тек средином двадесетог века потребе нараслог града и средства грађевинске технике учинили су овакав подухват остваривим.

Подизањем друмског моста преко Саве Београд је коначно стекао могућност урбаног развоја на левој обали реке. Главни плански подухват, изведен пред Други светски рат, који је представљао не само искорак земље у међународној сарадњи, већ и градитељско остварење трајнијег значаја, био је комплекс *Сајмишта*. Његова изворна архитектонска целовитост данас се може сагледавати само на снимцима сачуваним у фондовима градских институција: архива, музеја и Завода за заштиту споменика културе Београда.

Сајмиште на неизграђеном подручју, насупрот старој Вароши, било је први плански корак урбанизације леве обале Саве, весник и претеча послератне градње Новог Београда. Подизање Сајмишта и његов позитиван учинак дали су

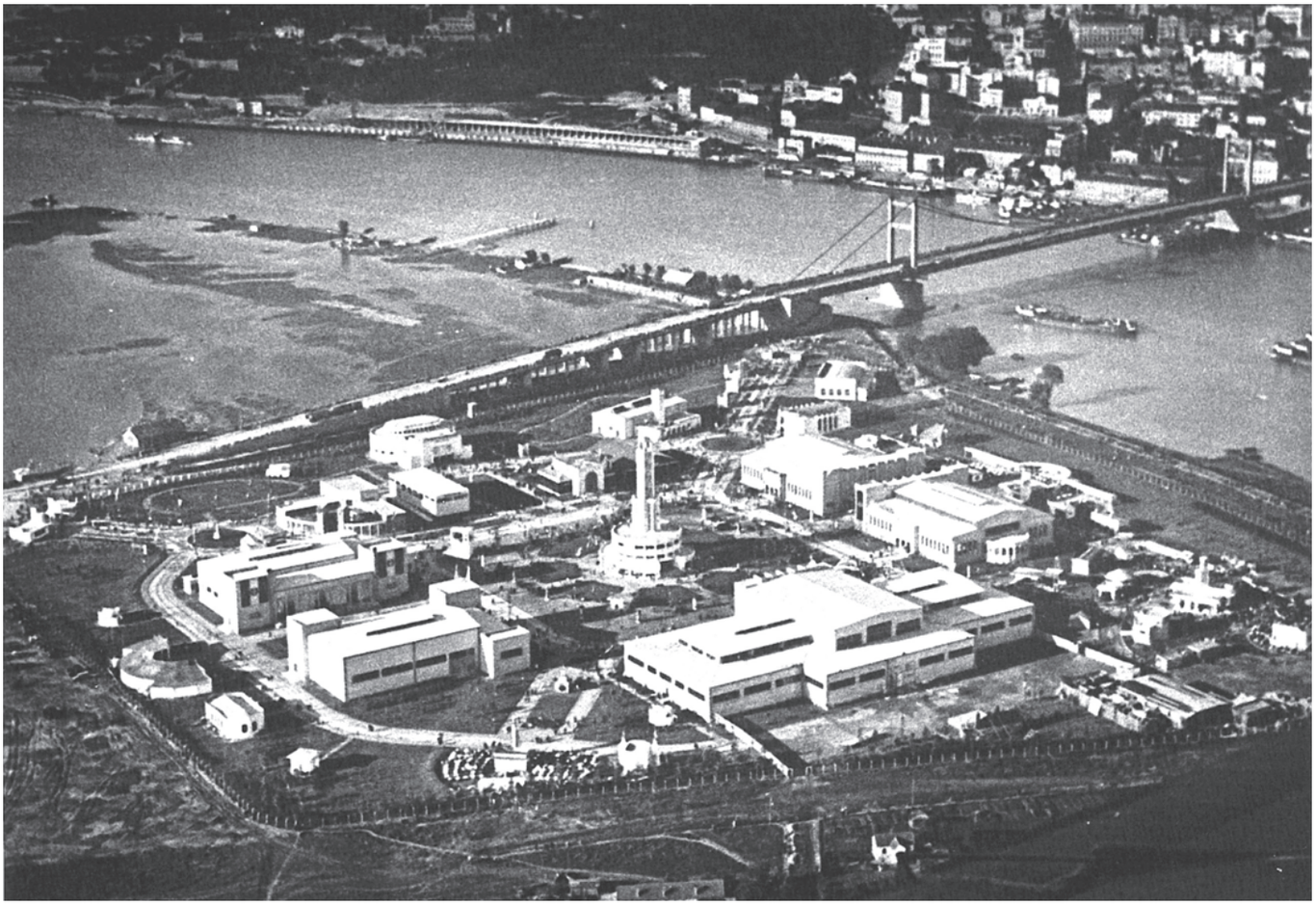

Сл. 1. Старо сајмиште

подстрека ондашњој општинској управи да припрема грађевинско земљиште за подизање насеља на рту ушћа. Насипање терена према Малом ратном острву било је поверено једној предузетничкој групи из Данске. Упоредо је урађен Урбанистички план. Због насталих неспоразума акција је обустављена, да би била потпуно прекинута претећом плимом Другог светског рата.

Напад фашиста на Југославију и разарања Београда осујетили су сваку даљу градњу на левој обали до коначног ослобођења земље. На почетку напада немачки окупатор је претворио оштећено Сајмиште у *Концентрациони логор* за припаднике националног отпора, Јевреје и Роме. Старији становници Београда сећају се далеких трагичних дана када су Савом плутала тела многобројних усташких жртава из Босне и Хрватске. У обалном појасу испред Сајмишта подигнут је споменик посвећен заточенима и страдалима у логору.

После окончања рата зграде и отворени простори некадашњег Сајмишта деценијама су коришћени за разноврсне сервисе, складишта и друге сличне активности. У централној кули ансамбла успостављени су ателеи појединих ликовних уметника. Вишедеценијско занемаривање и неодржавање, протегнути до данашњих дана, оставили су неизбежне трагове на архитектури павиљона и околних партера.[1]

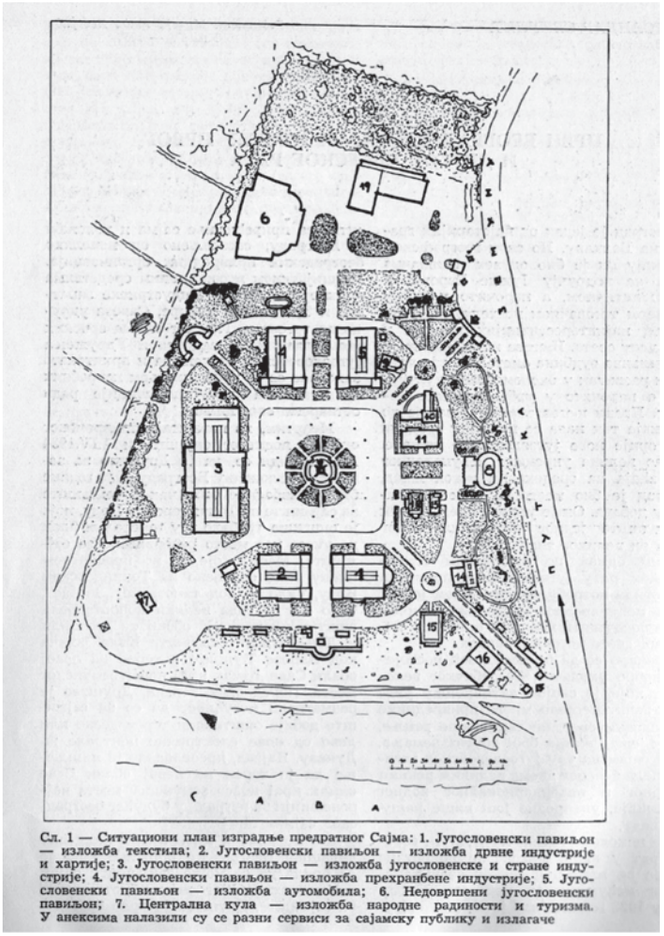

Сл. 2. Планиметрија са легендом намена

Подизање Сајмишта

Формирањем Краљевине Југославије Београд је стекао статус престонице нове, заједничке државе са водећом улогом у развоју међународне, посебно економске сарадње. Већ 1923. године формирано је Друштво за приређивање сајма и изложби чији су учесници биле привредне организације, трговинске коморе, пољопривредне задруге, Удружење инжењера и архитеката и многи други.

У трагању за најповољним положајем будућег сајмишта разматрано је неколико могућих локација: терен код садашње топчидерске "звезде", Доњи град Београдске тврђаве, тркалиште код Цареве Ћуприје, терен код електричне централе на Дорћолу. Коначно, одређен је простор на левој обали Саве, насупрот старој вароши. Ансамбл сајмишта имао је да буде подигнут уз прилазну рампу новог ланчаног моста. Расположиво земљиште у обалном појасу Саве омеђено с једне стране одбрамбеним насипом, а са осталих мостом, железничком пругом и прилазним путевима изискивало је велике припремне радове.

Градњи Сајмишта претходио је шири анкетни конкурс идеја и предлога. Упоредном анализом предрачуна и расположивих могућности Друштво је одлучило да се приступи инвестиционом подухвату сразмерном очекиваним средствима. За израду пројекта ангажована су тројица архитеката из Техничке дирекције београдске општине: Миливоје Тричковић, Рајко Татић и Ђорђе Лукић.

Посредовањем Београдске општине одобрен је зајам и осигурана материјална подршка овом великом инвестиционом подухвату у облику значајних новчаних прилога банака, као и грађевинског материјала од стране предузећа и приватних фирми. Особито вредно било је суделовање Задужбине Николе Спасића (сл. 4.), која је изградила посебан изложбени павиљон са галеријом слика.

На ситуационом плану приказана је изворна планиметрија са легендом намена павиљона и пратећих објеката. (Сл. 2) Затворена формација изворне целине развијена је око квадратног трга са кулом у средишту и симетричним паровима зграда по ободу. Централна кула имала је улогу репера сагледљивог са даљине. (Сл. 3) Између две зграде трасирана је оса ширења, која је била делимично остварена подизањем неколико нових павиљона: немачког, италијанског, а посебно шестог југословенског намењеног за изложбе и концерте.

Павиљони и друге сајамске зграде обликовани су према врстама експоната са површинама до 2.000 м. (Сл. 5) Поједини су били полуотворени, или уређени као отворени простори. Неизграђене

Сл. 3. Централна кула

површине покривене су партерним зеленилом и посађеним младицама стабала. За освежење посетилаца на располагању су били ресторани и кафане. Просторна композиција Сајмишта сачувана је на авионским снимцима који су обухватили и приобаље. (Сл. 1)

Први београдски сајам трајао је од 11. до 21. септембра 1937. године. Уз бројне домаће излагаче суделовали су и страни из двадесетак земаља. Посетилаца је било око 250.000. Многи инострани учесници изразили су спремност за следећа наступања којих је било неколико до почетка рата, априла 1941. године.[2]

Сајмиште у ратним годинама

Бруталан немачки препад 6. априла 1941. године започет бомбардовањем Београда, државног центра Југославије и историјског средишта српског народа, био је гест одмазде за слободарски отпор фашизму. Пустошења нису поштедела ни новосаграђено Сајмиште, чије су просторе окупатори користили од 1941. до 1944. године за концентрациони логор где су мучени и убијани српски патриоти, Јевреји, Роми и други.

У досијеу формираном у Заводу за заштиту споменика културе Београда садржани су основни подаци о овом трагичном раздобљу на основу којих је Старо сајмиште заштићено као историјски споменик одлуком Скупштине града Београда. Овде се објављују делови текста досијеа који је образовала рано преминула Антица Павловић. *"Ратна пустошења нису само физички разарала сајмиште. Током немачке окупације овом је простору додељена улога најнечовечнијег мучилишта новије историје. Децембра 1941. године сајмиште је претворено у концентрациони логор Гестапоа. Одиграла се ту мрачна страна људске историје. Постало је место репресије, обележено патњом и страдањем, мучењима, болештинама и смрћу. За непуне четири године кроз логор је прошло око сто хиљада људи: Јевреја, Рома, партизанских бораца, илегалаца, симпатизера револуције, родољуба и многих невиних људи, од којих је половина уништена заувек. Мучки и насилно прекинути животи тих недужних људи и издржане патње, обележили су сајмиште за сва времена. Учинили су га незаобилазним местом у историји овога града, које се мора памтити и обележити. Период који је сајмиште издвојио у аутентичан споменик историје, вреднујемо као најзначајнију етапу у његовом постојању. Успомена на то време мора битно одредити изглед, намену и живот тога простора у будућности"*

Велики део Сајмишта уништен је савезничким бомбардовањем 1944. године.

У поратним деценијама

На почетку акције подизања Новог Београда коришћени су павиљони Старог сајмишта и на његовом месту подизане бараке за смештај омладинских бригада. Светлост обнове превладала је мрак уништавања. Обзиран однос према неразрушеном делу предратног ансамбла успоставила је колонија ликовних уметника, која је постала следбеник изворне мисије Сајмишта.

Временом, преостале зграде и слободни простори девастирани су неподесним функцијама, неодржавањем и профанизацијом.

Конзерваторски услови за обнову споменичког комплекса (1989.)

Године 1987. Старо сајмиште проглашено је за споменик културе. У обалном појасу постављено је спомен обележје жртвама палим у логору. Овде се објављују изводи из досијеа у Заводу за заштиту споменика културе града Београда: *"Основна идеја реконструкције простора Старог сајмишта темељи се на обнови функционалне и просторне организације првобитног решења, задржавању и рестаурацији очуваних аутентичних павиљона и изградњи нових на местима и волуменима порушених или некад планираних сајамских павиљона.*

На тај начин се реконструише градитељска и меморијална целина некадашњег простора концентрационог логора, најзначајнијег историјског обележја Сајмишта, а очуваним аутентичним павиљонима се обезбеђује просторни контекст у коме су наставили и трајали кроз историјске мене."

У даљим пасусима услова наводе се сачувани и делимично измењени мањи павиљони: италијански, чехословачки, турски, мађарски, централна кула и Спасићев, који се сагледава као део музејске групације. Намера је да се сачувају поједини атељеи са радовима уметника. Порушени павиљони (*Рибарски и Филипсов*), који су служили као логорски казамати бестијалне тортуре, могу бити маркирани на зеленим партерима.

Мрежу путева и стаза успоставити по првобитним трасама. Обнављати групације зеленила у складу са конфигурацијом зграда и прочељима. Испитати могућност успостављa акваторијума изнад депресије терена, којим би се изворни ансамбл раздвојио од окружења.

Детаљни урбанистички план

Године 1992. урађен је детаљни урбанистички план у Заводу за за заштиту споменика културе града Београда. У *"Основној информацији о предлогу нацрта ДУП-а споменичког комплекса "Старо сајмиште"* истакнута су следећа запажања: *" Данас у комплексу постоји неколико објеката из периода када је он функционисао као Сајмиште, а затим и као логор, и мноштво других изграђених после 1945. године, који су подигнути или као привремени објекти, или као крајње утилитарне грађевине без било каквог значаја. Сви ови објекти користе се као стамбени или пословни простор, мањи део и као атељеа и као школски простор. Крајња запуштеност целине, као и свих објеката понаособ, неодговарајућа опрема и начин коришћења комплекса чине да он данас представља простор најгорих градских сламова.*

Околност да је такав слам у непосредној близини значајних објеката у самом центру града и на речној обали посебно пожурује акције уређења.

Овакво стање комплекса, у грубој супротности са статусом места као споменика културе, који треба да чува сећање на жртве, присиљава град

Сл. 4. Спасићев изложбени павиљон

да на предлог Одбора за довршење Спомен парка у Јајинцима и Спомен обележја логора Сајмиште, донесе Одлуку о подизању споменика жртвама фашистичког терора у логору Сајмиште.

Нацрт Плана се заснива на успостави основне концепције првобитног решења Старог сајмишта, обнови сачуваних павиљона и уградњи нових у складу са елементарним одликама порушених. Предвиђа се полифункционална намена објеката, која неће порушити дух места. Овим се обезбеђује целовитост меморијалног простора на начин да је са економске тачке гледишта изградња реална."

У тексту ДУП-а наведене су основне просторне компоненте*: "Одређен је положај спомен-обележја на главној осовини комплекса у чијем је центру постојећа кула… Према реци формира се трг обликован тако да са споменом односно меморијалним стазама и новим објектима чини просторну целину. У оквиру културних делатности значајно место би требало да заузму изложбе књига, музејске поставке (сталне или повремене) из домена историје, архитектуре, урбанизације Београда и слично. Предлаже се да Спасићев павиљон као и нови објекти у приобаљу послуже за музеј."*

ДУП Старог сајмишта из 1992. остао је досад потпуно нереализован.

Полазишта ревитализације

Валоризација наслеђа. Стартно опредељење тумача овде изложених теза је следеће: *Старо сајмиште* је поливалентни историјски споменик Београда и Србије који садржи три различита цивилизацијска слоја: 1. Предратни: *Сајмиште;* 2. Ратни: *Концентрациони логор;* 3. Послератни: *Насеље омладинских бригада* градитеља Новог Београда; *Сликарску колонију*. Због трагичне судбине која симболизује свет суочен са сулудом агресијом светских размера, споменички статус додељен је његовој средњој фази. При том, мора се упозорити да из његовог животописа не смеју никако бити изостављени остали периоди, јер поменуто тројство твори смисао генезе Старог сајмишта: *живот – уништавање – препород*. Због пијетета према жртвама неретко се истичу страдања, механизам усмрћивања и недела бестијалних џелата. Гест ревитализације треба да фаворизује слободан живот, за који су се свесно борили и жртвовали многобројни грађани наше заједнице. У покореној Европи они су се истицали својим моралним отпором. Стога обликовање меморијалних споменика треба да укључује функције пређашњег и потоњег живота надахнутог надом и стваралачким ентузијазмом.

Меморијал. У приказаним идејама и плановима ревитализације Старог сајмишта истакнута је улога Меморијала и предложени начини његовог смештаја. У овом приступу он се сагледава у матичној грађевини, кули у средишту ансамбла, која је сведок збивања током седам протеклих деценија. Њеним избором истичу се симболична и реперна улога Меморијала у окружењу других садржаја и зграда. Применом подесне адаптације, и савремене музејске поставке могу се постићи тражени резултати. У стварању слике првобитног склопа Сајмишта на располагању је архивска документација, посебно авионски снимци ансамбла, сачувани нацрти и макете појединих павиљона. За логорску фазу, уз малобројне сачуване артефакте и сведочења преживелих, постоје бројни извештаји и књиге који се могу превести на језик савремене електронске пројекције и анимације. За реституцију треће фазе од посебног су значаја живи извори. У литератури о градњи Новог Београда знатан простор посвећен је омладинским бригадама. Колонија ликовних уметника може се меморисати речима и радовима групе уметника – некадашњих станара. Завршни део историјског приказа Сајмишта требало би неизбежно да садржи критичке коментаре разноврсних трансформација и неподесних садржаја, а на крају да да приказ планова, пројектата и разних идеја за његову обнову.

Будући садржаји и активности. Поређењем процеса стварања првобитног Сајмишта и концепта обнове који се овде излаже, може се истаћи једна битна разлика: првобитно Сајмиште оформљено је као повремена комерцијална изложба производа материјалних делатности, а обновљено треба да буде успостављено као *стална смотра духовних активности*. Тиме би се постигла комплементарност, а избегла колизија улога старог и новог Сајмишта.

У будућим програмима акције би се остваривале кроз тематске циклусе, трибине, предавања, изложбе, концерте и представе и слично. *Приређивачи или извођачи програма биле би асоцијације и ансамбли младих уметника*, који би користили одговарајуће дворане за наступе, уз повремена гостовања истакнутих уметника. Нехонорисана учешћа значајно би помогла смањењу режијских трошкова програма и одржавања простора, који би били делимично покривени приходима од продаје улазница по приступачним ценама.

Сл. 5. Италијански павиљон

Историјски значај Старог сајмишта и његово културно и образовно деловање могли би завредети национални статус, па тиме осигурати подршку и материјалну помоћ. Невелика удаљеност од центра и погодне саобраћајне везе могле би обезбедити сталну посећеност од матинеа до позних сати. Успех културне ревитализације овог историјског ансамбла могао би послужити као подстрек за сличне подухвате у Београду и другим местима.

Локацијски посматрано Старо сајмиште је део београдске урбане структуре. Функционално, оно припада националној (државној) заједници. У савременом свету који се све више удружује оно је потенцијално одредиште окупљања домаћих и страних младих генерација. Квалитетом понуђеног програма могло би досегнути статус места укљученог у међународну карту уметности под називом: *омладински сабор уметности „Старо сајмиште”*

Просторно решење и архитектонска обрада

Предстојећи радови на дуготрајно запуштеној локацији неизбежно ће садржати: ослобађање терена од талога импровизација, расељавање затечених корисника, измештање неподесних функција и рушење непотребних зграда. Сви инвестициони радови засниваће се на Плану детаљне регулације као и на пројектима обнове и новоградње. Постизање републичког статуса могло би појачати изворе улагања у градњу, а остварење синтезних програма налажење домаћих и страних донатора и ментора.

Пројекција Сабора сагледава његов нуклеус у опсегу предратног Сајмишта. Оригинална формација успоставља се обновом преосталих зграда, као и новоградњама према конфигурацијама порушених здања и речником прилагођеним градитељском наслеђу. У трагању за прихватљивим решењима ићи ће се од идејног концепта ансамбла до пројеката појединачних зграда – и обратно. Регулационим планом припадајуће зоне дефинишу се простори и услови за предстојеће градње и правци будућег ширења међу којима је и терен за најмасовније музичке спектакле под отвореним небом. Просторно решење садржаће повезивање са окружењем у које спада, пре свих, *Музеј савремене уметности*, потом *хотели* дуж приобаља Саве и Дунава и рекреативна зона *Ада Циганлија*. Успостављању *Сабора* на локацији Сајмишта погодују приступачност места, блиско суседство са историјским језгром и разноврсан саобраћај (авиони, бродови, возови, аутобуси, аутомобили, трамваји).

Друштвени значај подухвата

Омладински сабор уметности “Старо сајмиште” постаће надасве омаж генерацијама које су се жртвовале да би потоње освојиле стваралачку слободу.

Као едукативно жариште културно-уметничких активности чиниће противтежу ризицима којима су млади изложени.

У данашњој невеселој збиљи коју не твори

толико материјална оскудица, колико колективна посусталост, изложене идеје наићи ће вероватно на колебања, прорачуне и одлагања.

Насупрот њима треба остварити критичну масу позитивне друштвене енергије кроз различите видове суделовања међу којима су: покретање јавности, морална подршка домаћих и страних асоцијација из области уметности; листа донатора, организациона помоћ администрације, материјални прилози привредних организација, добровољни рад омладине.

Спој традиционалне мобе и модерне технологије унеће у социјалну средину некадашњи елан акција од општег значаја, које не гомилају материјалну добит, већ генеришу моралну енергију заједнице кроз спрегу професионализма и волонтерства.

Пригодна изложба и разговори одржани током априла 2006. године у Народном музеју варнице су позива наступајућим генерацијама стваралаца да преузму челну улогу у настајању Омладинског сабора уметности "Старо сајмиште" под слоганом самопоуздања: БУДИМО РЕАЛНИ – ЗАХТЕВАЈМО И ОСТВАРИМО НЕМОГУЋЕ !

НАПОМЕНЕ:

1] Б. Максимовић: *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830–1941,* Београд 1983, 55

2] А. Секулић, *Први београдски сајам између Првог и Другог светског рата*, Годишњак Музеја града Београда Књ. IV, 1957, с. 587–594

Summary: SVETISLAV VUCENOVIC

RECONSTRUCTION OF STARO SAJMISTE IN BELGRADE

Arisen at the confluence of Sava and Danube, Roman ancestor of Belgrade – *Singidunum*, extended between the two rivers, without entering their opposite banks. Only in mid twentieth century the needs of the expanded city and means of architectural technique made this achievement feasible. By construction of road bridge over the Sava river, Belgrade finally got the possibility for urban development on left bank of the river. The main planned achievement, performed before the Second World War, was the complex of *Sajmiste* which represented not only a step forward of the country towards the international collaboration, but also an architectural achievement of permanent significance. Sajmiste in non – constructed area opposite the Old Town was the first planned action of the urbanization of Savas left bank, courier and precursor of New Belgrade postwar construction. Architects from the Technical Directory of Belgrade Municipality who were engaged for the project performance were: Milivoje Trickovic, Rajko Tatic and Djordje Lukic. The space composition of Sajmiste was preserved on air photographs which comprised even banks. The closed formation of the original whole was developed around a square with a tower in the middle and symmetric pairs of pavilions on the edge. The first Belgrade Fair lasted from 11th to 21st September 1937. Together with numerous domestic exhibitors, participated even foreign exhibitors from around twenty countries.

The attack of fascists on Yugoslavia and destruction of Belgrade obstructed any further construction on the left bank of the Sava River until the final liberation of the country. At the beginning of the invasion the German occupier transformed the damaged Sajmiste into *Concentration camp* for the members of the national resistance, Jews and Romas. After the war, buildings and open area of the former Sajmiste were used for decades for different services, warehouses and other similar activities. In the central tower of the settlement the ateliers of some artists were established.

In 1987 Staro sajmiste was proclaimed the cultural monument. Along the banks, a monument in remembrance of German occupier victims was unveiled. In Belgrade City Institute for the Protection of Cultural Monuments in 1992 the Detailed Urbanist Plan was done. It was based on the establishment of the basic concept of the original solution, on the reconstruction of the preserved pavilions and construction of new ones in accordance with important features of the destroyed ones. The DUP of Staro sajmiste from 1992, was not carried out so far.

The author of this text emphasizes an important difference between the original sajmiste and the concept of the future one: the original was formed as a temporary commercial exhibition of material products, the reconstructed should be established as *steady exhibition of spiritual activities*. In future programmes different types of literature, disciplines of fine and applied arts, architecture, music, drama, film, etc would have the main roles. The activities would be performed through theme cycles, tribunes, lectures, exhibitions, concerts, plays, etc. The organizers or performers of the programme would be associations and troupes of young artists with occasional performances of eminent authors. Small distances from the city centre and favourable traffic connections could encourage steady attendances of the programme, from morning to late hours. The success of the cultural revitalization could serve as a stimulus for similar projects in Belgrade and other places. In modern world which becomes more and more associated, Sajmiste is a potential gathering place of domestic and foreign participants of young generations. With growth of programme quality on international map could be reached the status of: *Youth Art Meeting"Staro sajmiste In Belgrade'*.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

Fig.1. Staro sajmiste

Fig.2. Planimetry with purpose legend

Fig.3. Central Tower

Fig.4. Exhibit pavilion of Nikola Spasic

Fig.5. Italian pavilion